
ПРОГЛАС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“

кн. 1, 2020 (год. XXIX), ISSN 0861-7902

Ваня Зидарова*

ЛЕКСИКАЛНА АРХАИЗАЦИЯ И ЛЕКСИКАЛНА КОМПЕТЕНТНОСТ (Наблюдения над семантичната перцепция на някои архаизми и историзми)

Vanya Zidarova

LEXICAL ARCHAISATION AND LEXICAL COMPETENCE (Observations on the semantic perception of some archaisms and historisms)

The paper discusses the changes in the Bulgarian lexical system after 1990, and more precisely the relationship between outdated lexical units and contemporary lexical competence. The research includes a questionnaire given to 300 students (born between 2001 and 2003). The respondents had to explain the meanings of 10 words which are not used anymore or have more than one meaning. The results show that the students are not well acquainted with the semantics of most of the historisms and archaisms, which implies low lexical competence with regard to the outdated lexical units.

Keywords: *lexical changes, archaisation, second actualization, lexical competence.*

Статията разглежда промените в българската лексикална система след 1990 година, в частност отношението между остарелите думи и съвременната лексикална компетентност. Изследването включва резултатите от проведена анкета сред 300 ученици (родени в периода 2001–2003 година). Респондентите са тълкували значенията на 10 думи – историзми и архаизми. Резултатите показват, че учениците не познават добре семантиката на по-голяма част от остарелите думи, което говори за ниска лексикална компетентност по отношение на остарелите думи.

Ключови думи: *лексикални промени, архаизация, вторична актуализация, лексикална компетентност.*

Принципно лексиката се намира в състояние на динамично равновесие – архаизация и неологизация. Наред с тези процеси можем да отбележим и още един – реактуализация (реанимация, вторична актуализация), изразяващ се във възстановяването в речника и речта на остарели лексеми като *кмет, сараф, жандармерия, градоначалник, стачка, община, новинар*, актуализацията на редица турцизми в медийната практика (Кръстева 2001, Чакърова, Мевсим 2002). Процесите на архаизация и реактуализация имат функционален характер и не водят до количествени промени в речника, а само до промени във функционирането и фреквентността на съществуващи думи. Жизненият цикъл на една лексикална единица се отличава с динамичност: лексемата възниква като неологизъм, след това увеличава своята фреквентност и обикновено се включва в активната лексика, впоследствие активната лексема може да загуби своята актуалност и да се прехвърли в пасивния речников фонд, а след това да възстанови фреквентността си. Всички тези динамични процеси са обусловени от няколко фактора: структура на денотативната действителност, актуалност на означените денотати, влияние на чужди езици, словотворчески процеси, наличие на синонимни изрази средства и не на последно място – волята на субективния фактор.

Езикът съществува във времето и като историческо явление е нормално да търпи промени. Те са обусловени на първо място от номинативните нужди. Лексикалната система е тясно обвързана с извънезиковата действителност, поради което реагира на всяко по-съществено изменение в тази

* Ваня Зидарова – доц. дфн, катедра „Български език“, Филологически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, vanya.zidarova@gmail.com.

действителност. Лексемата е устойчив езиков знак, но в диахронен аспект тя се променя, което може да се дължи на промени в структурата на езика, промени в езиковите норми, промени в номинативните потребности. Динамиката засяга както отделната лексема, така и системата като цяло. Промените, засягащи отделната лексема, се отразяват и на трите аспекта, които има езиковия знак – форма, съдържание и функция. Архаизацията отнасяме към функционалните промени, тъй като при този процес лексема от активната лексика се прехвърля пасивната лексика. Причините за тази трансформация могат да бъдат различни: отмиране на денотата, деактуализация на денотата, поява на синонимно средство, влияние на социални и политически фактори. Наблюденията над лингвистичните изследвания показват, че неологизацията предизвиква по-голям интерес сред учените, свидетелство за което е и създаването за кратко време на множество публикации и на два речника на новите думи и значения (РНДЗ 2001, 2010), докато на архаизацията традиционно е отделяно значително по-малко внимание, както в частни изследвания, така и в цялостни лексикални описания (Илчев 1974, Бояджиев 2002, Стоянова 2003, Зидарова 2009, Крумова 2009, Велева 2012, Българска лексикология 2013, Радева 2017). В едно от най-ранните изследвания на архаизмите В. Попова прави класификация, според която историзмите са „вид лексикални архаизми“ (Попова 1978:77). Според нас надредното понятие е „остарели думи“, на което като равноредни понятия се подчиняват историзмите и архаизмите, разликата между които е в наличието/отсъствието на съвременен денотат (Зидарова 2009).

Независимо че процесите на архаизация и неологизация са перманентни, има периоди, в които тяхната интензивност става особено голяма. Такъв период на фундаментални обществено-политически и социално-икономически промени е безспорно е периодът след 1990 година. Неизбежно тези обществени промени се отразиха и върху структурата на речниковия фонд, върху начина и честотата на употреба на лексикалните единици. През последните три десетилетия се наложиха и бяха констатирани множество нови тенденции, качествени и количествени размествания на лексикалните пластове, както и нов тип комуникация. Освен обществените промени причина за това може да търсим и в навлизането на нови технологии – компютри, други мобилни устройства, които изискват специфична лексика, различна употреба на езика и утвърждават нови изразни средства. В условията на лексикална динамика в края на XX век се наложиха нови речеви практики и комуникативни тенденции, които оформят днешния облик на българския език. Динамиката на речника обикновено има еволюционен характер, но в периоди на сериозни социални и политически промени развоят придобива революционен характер. Краят на XX век бе именно такъв период. Той се отличава със смяна на политическата система, формиране на нови социални и икономически отношения, поява на нови технологии, развитие на материалната култура, бум на комуникациите, отваряне на културните и езиковите граници. Тези развойни тенденции продължават и в началото на XXI век, което привлича вниманието на езиковедите и води до множество научни изследвания и дискусии (Стефанова 1992, Йорданова 1993, Виденов 1997, Кръстева 2001, Радева 2001, Зидарова 2006, 2016, 2019, Пернишка 2009, РНДЗ 2001, 2010, Българска лексикология 2013, Лютакова 2017 и много други). Анализирайки динамиката в езика, в частност в лексиката, авторите обръщат повече внимание на лексикалните иновации, но не пропускат да отбележат и процеса на архаизация при някои лексеми или тематични групи лексеми, чиято семантика е свързана с реалността преди 1990 година.

Както отбелязва М. Велева, процеси на историзация се наблюдават във всички периоди от развитието на българския език, но особено интензивни са в периоди на фундаментални промени в обществените отношения като периода на Възраждането, след Освобождението, след Втората световна война, след падането на Берлинската стена и разпадането на социалистическия блок (Велева 2012:113).

В края на XX век на архаизация се подложиха множество думи и словосъчетания от предходните десетилетия (*партиен секретар, петилетка, ленински съботник, дружинен ръководител, партийна организация, ударник, ОФ, ТКЗС, АПК, СИВ, Кореком, желязна завеса, студена война, пионер, комсомолец, партизанин, ятак*), други бяха заменени с нови или възстановени стари думи: *милиционер* се замени с *полицай*, обръщенията *другарю, другарко* бяха заменени от *господине, госпожо, госпожице*. Архаизацията на тези лексеми е продиктувана или от новата обществено-политическа действителност, или от политическата воля в новите обществени условия. Популярната преди 1990 г. лексема *манифестация* (‘многочленно шествие по повод на някакъв празник или в знак на протест’) постепенно бе изместена от домашната дума *шествие*, което не се дължи толкова на

закъснели пуристични начинания, колкото на стремежа да се избегне натоварената с негативен политически нюанс лексема *манифестация*. На архаизация се подложиха думи и словосъчетания като *аспирант (докторант), аспирантура (докторантура), кандидат на науките (доктор), народно стопанство (икономика), участъков лекар (личен лекар, джипи)*. *Поликлиника* бе заменено от *ДКЦ (диагностично-консултативен център)*, макар че в разговорната реч остава предпочитанието към утвърденото название „поликлиника“. Определението „народен“ бе премахнато от редица словосъчетания начело с името на държавата: Народна република България – Република България, или заменено с „национален“ (*Народен дворец на културата* стана *Национален дворец на културата*). В България бяха променени някои топоними, което превърна предишните им названия в архаизми: *Мичурин – Царево, Толбухин – Добрич, Станке Димитров – Дупница, Михайловград – Монтана*. Подобни промени, продиктувани от политическата конюнктура, не са нещо ново. От 1950 до 1965 г. *Шумен* се нарича *Коларовград*, село *Средец* през 1950 г. е преименувано на *Грудово* (в чест на комунистическия деец Тодор Грудов), в началото на 50-те години *Неврокоп* става *Гоце Делчев*, от 1949 до 1956 г. *Варна* носи името *Сталинград*. Сериозни промени настъпиха и в названията на улици и площади, при които старите имена, обикновено свързани с лица и събития от преди 1989 г., получиха нови имена.

Един от резултатите от обществените промени след 1989 година е връщането към живот на лексеми, които до този момент бяха част от пасивната лексика или имаха ограничена и специфична употреба (вж. по-горе „реактуализация“). Този процес на връщане към активната лексика може да се определи като реанимация на излезли от употреба знаци. Всъщност самите обществени условия в някои случаи представляваха връщане към етапа преди Втората световна война, така че беше неизбежно да се върнат и някои от предишните названия. Например *жандармерия, новинар, ишлема, акционер, акция, борса, облигация, десница* (дясноориентирана партия), *левица* (лявоориентирана партия), *социалдемократ, социалдемократическа партия, предприемач, сараф, депутат*. При възвръщането си придобилите негативна конотация думи като *полицай, полиция, жандармерия, стачка* възвърнаха изначалната си стилистична неутралност. Възстановиха се длъжности и административни органи като *област, областна управа, областна администрация, областен управител, община, кмет, градоначалник*. Исторически понятия като *демокрация, капитализъм, капиталист* навлязоха отново в активна употреба за сметка на *социализъм, национализация, комунизъм, развито социалистическо общество*. Въведоха се икономически понятия като *валутен борд, приватизация, пазарна икономика, инфлация, дефлация, потребителска кошница, здравноосигурителна каса, пенсионен фонд* и други.

Особено специфичен случай на реанимация е връщането към активна употреба на редица турцизми, които до момента са били в периферията на лексикалната система и са се отличавали с подчертана пейоративност. Засилената им употреба се наблюдава главно в разговорната реч и в някои публицистични форми, в които употребата на тези турцизми е проява на новия тип изказ, характерен за пресата през 90-те години. През 90-те години употребата на турцизми в публичното пространство има хаотичен и неконтролируем характер. Целта е да се разкрепости схоластичният език на медиите, характерен за периода 1944 – 1989 г. В началото на XXI век постепенно навлезлите в публична употреба турцизми бяха ограничени и сега са значително по-рядко срещани в медийния език, като са присъщи главно на таблоидния тип издания.

Промените в лексикалната система и в речевата практика се отразиха и върху речниковата (лексикалната) компетентност на отделния индивид. Докато за поколението, родено и живяло преди 1990 г., архаизираната лексика е напълно позната, поколението, родено след 1990 г., среща затруднения с разпознаването на архаизираните лексеми. Една от специфичните особености на лексикалната система е фактът, че тя е единствената езикова система, която не се ползва в целия обем, с който разполага. Важна специфика на лексикалната система е, че *речниковият фонд на езика никога не съвпада с речниковия фонд на отделния индивид*. Като изключим основното речниково ядро, с което се назовават жизнено важни понятия, всеки човек ползва специфичен набор от лексикални средства в зависимост от собствените си комуникативни потребности. Върху индивидуалната лексикална компетентност оказват влияние фактори като възраст, професия, социална среда, жизнен опит, образование, обща култура. Затова едни и същи думи може да са напълно непознати за един човек, докато за друг

да са част от активната му речева практика. Хора с по-голям житейски опит имат и по-голяма историческа памет, което води до факта, че те владеят и дори ползват думи, непознати на по-младото поколение. Периодът 1990 – 2020 г. е особено благодатен за наблюдения върху лексикалната компетентност на различни възрастови слоеве от обществото. По-възрастното поколение познава „езика“ на социализма, но недостатъчно езика на „новото време“, особено наложилите се заемки от английски език. Докато за младите хора, т.нар. милениуми, родени след 1990 г., общественно-политическата лексика от преди 1990 г. е почти непозната, но за сметка на това активно се ползват думи, свързани с информационните технологии, новите направления в музиката, както и думи от чужди езици, предимно от английски език. Под „лексикална компетентност“ разбираме знанията за семантиката на думите в българския език, които знания са предпоставка за речеви умения, за разбиране на текстове и за правилна употреба на думите. Лексикалната компетентност не е константна величина, тя може да се разширява чрез усвояване на нови или непознати до момента думи. В лексикалната компетентност влиза и познанието за думи, излезли от активна употреба (архаизми и историзми), които обаче съществуват в текстове от по-ранни периоди или имат и съвременна употреба с преосмислено значение или се използват със стилистична цел.

За да проверим лексикалната компетентност и езиковата памет на новото поколение, проведохме анкета сред 300 респонденти, ученици от горния курс в различни учебни заведения: Средно училище „Гео Милев“, с. Трън, обл. Перник (40 души), ПГПЧЕ „Петър Богдан“, гр. Монтана (100 души), Спортно училище „Олимпиец“, гр. Перник (60 души), ЕГ „Проф. Асен Златаров“, гр. Хасково (100 души). Възрастовият обхват е между 2001 и 2003 г. На анкетираните бяха раздадени бланки, върху които бяха напечатани 10 думи от по-близкото или по-далечното минало, като участниците в анкетата бяха помолени да напишат какво означават посочените думи. Допустима опция бе отговор „Не знам“. Включените за коментар думи са: *бригада, пионер, трен, милиционер, Комсомол/комсомолец, теляк, петилетка, седянка, топ, Кореком*. Изборът на точно тези лексеми е субективен избор на автора, като показателите, по които са подбрани думите, са следните: да има както архаизми, така и историзми; да има многозначни думи/омоними; да има думи, развили съвременни значения. За контрол сме посочили лексикалната дефиниция, която дава Речник на българския език (<http://ibl.bas.bg/rbe/>). Анкетата преследва няколко цели: да даде представа за лексикалната компетентност на респондентите по отношение на лексеми извън активния речников фонд, чиито денонати са извън житейския опит на анкетираните; да се провери дали лексемата е позната на респондентите, дали респондентите знаят реалното лексикално значение, с какво значение субективно свързват лексемата, дали осъзнават нейната полисемантичност/омонимичност и кое от значенията доминира в съзнанието на анкетираните. Приемаме, че количеството от десет лексеми е оптимално за целите на този материал, като си даваме сметка, че за по-значителни обобщения трябва да се включат повече лексеми. Остарелите думи безспорно не биха могли да са част от активния речник на анкетираните лица, но тълкуването на значенията, лексикалните асоциации могат да дадат информация за езиковата памет и лексикалната компетентност по отношение на една група остарели думи.

От цифровите резултати, отразяващи броя на отговорилите лица, се вижда, че повече от половината респонденти не са дали отговор. Възможните причини за липса на отговор са две: или учениците изобщо не познават лексемата, или не са дали отговор поради леност и неангажираност с анкетата. Но дадените отговори са добър повод да се фиксира моментна картина на лексикалната езиковата компетентност на младото поколение и неговия речников запас, особено по отношение на думи, които засягат явления, непознати за битието на родените след 2000 година.

Представяме резултатите от анкетата, подредени по брой дадени отговори.

1. Бригада (отговорили 190)

1. Войсково поделение, което се състои от няколко батальона или полка, 2. Група от лица, обединени за изпълнението на определена производствена задача в производствени предприятия, стопанства и под. от 50–80-те г. на ХХ в. у нас, 3. Група хора, обикновено младежи, които се включват временно в строителството на национални обекти или в помощ на селското стопанство

Отговори: *група хора, които работят заедно (66), хора/група/екип/група хора (63), някога доброволческа работа, а сега в чужбина (18), строителни работници (9), изпращат те в друг град да вършиш работа (9), войскова единица, нещо войнишко (7), доброволна ученическа работа*

(5), младежи, които пътуват в различни държави; трудов стаж в чужбина; работа в чужбина за определено време; хора, които работят извън родината; когато студентите отидат да работят в чужбина; отиване в друга страна да береш ягоди; стаж на друго място; място, където работниците трупат стаж; хора, пътуващи по работа; група хора, изпратени някъде на работа или обучение; група ученици, които работят; лятна допълнителна дейност; хора, които се занимават с незаконни неща.

Лексемата според Речник на българския език е многозначна. Третото значение има архаичен характер (което обаче не е отразено в речника) и е свързано с остарялата практика ученици и студенти да се включват в помощ на селското стопанство. Но лексемата е добила едно ново съдържание, свързано с третото значение – днес младежите отиват на бригада в чужбина. Дадени са относително голям брой отговори, което показва, че учениците смятат думата за позната и преценяват, че разбират значенията. От дадените отговори можем да заключим, че учениците свързват лексемата „бригада“ основно с второто значение, чийто денотат е актуален и познат за повечето от тях, макар и не точно в смисъла, който е съдържала думата през 50-те – 80-те години на ХХ век. Основните семантични признаци, които доминират, са хора, които работят заедно. Първото значение, което е свързано с военната терминология, също е познато, но на сравнително малко на брой лица. Сред учениците е познато и значението „млади хора, които отиват да работят доброволно в чужбина с цел да спечелят пари и да практикуват чужд език“, макар че тази практика не е разпространена сред учениците, а сред студентите главно. Тук е моментът да отбележим, че това ново съдържание на лексемата „бригада“ не е включено в Речник на българския език въпреки актуалността на новия денотат.

2. Топ (отговорили 172)

Топ₁ Тежко огнестрелно оръдие. Топ₂ 1. Навит на руло плат; 2. Голям вързоп или пакет с някаква стока. Топ₃ Диал. Топка.

Отговори: Оръдие (71): *вид оръжие, оръдие, черешово топче, гюлле* // Връх (61): *най-доброто; всичко да ти е ОК; английска дума; връх; най-доброто; най-отгоре; най-; много добре; място в класация; модерен; висока степен, нещо най-известно* // Дреха (19): *горна/дреха, къса блуза/тениска, къс потник* // Фигура от шаха (13): *фигура от играта на шах* // Други (8): *голяма топка (4), руло от плат (2), кълбо (2)*

При „топ“ е налице омонимия между три лексеми според Речник на българския език. Първата лексема е историзъм и именно към нея бяха насочени нашите очаквания. Оказа се, че лексемата топ₁ („вид оръжие“) е добре позната. Значението на лексемата топ₂ („навит на руло плат“) е отбелязано, но само в два отговора. Значението на лексемата топ₃ („топка“) не присъства на практика в лексикалния запас на анкетираните. Две значения, които имат неологичен характер, са добре познати на респондентите. Първото е английска заемка, която доби голяма популярност в медиите и оттам – в разговорната реч и жаргона. Неологизмът топ – „връх, най-“ – е доминиращ при 61 отговора. Впрочем при отговорите за тази лексема учениците в повечето случаи схващат различната семантика и отбелязват поне по две семантични разновидности, но не става ясно дали ги възприемат като отделни лексеми, или като проява на полисемия. Друг неологизъм е топ – „вид горна дреха“, което е маркирано в отговорите. Значението топ („фигура от шаха“) не е отбелязано в Речника на българския език нито като свързано с отделна лексикална единица, нито като израз на полисемия, но някои ученици са се досетили и за тази семантика.

3. Седянка (отговорили 134)

Вечерно младежко събиране на село през есента или зимата, на което момите работят, а момците ги оглеждат и подхвърлят закачки.

Отговори: Хора, които разговарят (28): *хора, които седят и разговарят; хора се събират да си говорят; хора, които си говорят; хора, обсъждащи нещо по дадена тема; хора с обща тема за разговор; хора, седнали да се забавляват; хора, седящи и обсъждащи някакъв проблем; когато човек седне някъде с компания; хора, събрали се да обсъждат ежедневни проблеми; хора, които разговарят; хора, събрали се на празненство* // Хора, които седят (21): *хора, които се събират да седят; хора, които седят; хора, които седят някъде; група хора, които седят един до друг; да седни с много хора* // Място за седене (31): *място, където хората се събирали да почиват след работа; място за почивка; място за разговор; място за развлечения; място,*

където момичета се събират и работят; място, където се събирали на приказки; място за седене и говорене; сборно място на хора от село; място, където можеш да седиш; място, на което се седи; място за говорене; място за сядане; място за събиране с приятели; място, обикновено под дърво // Сбирка (43): събор, сбор от баби или жени; неформална сбирка за клюкарстване; сбирка; събиране с цел работа; среща; събиране с цел работа; среща на момичета; събрани хора; сбирка на моми и момци; вечерно събиране с приятели; събрание, на което хората седят; събрание на група хора от улицата; събиране с цел развлечение; събиране на млади девойки, събиране с приятели под дърво, в беседка // Други (11): жени, събрали се да плетат, докато говорят, стар български обичай, събиране, на което се работи и се избират съпруги, стар обичай за ергени, беседка, да седнете някъде на беседка, да излезеш на разговор със съседите, събиране на жените на пейката на двора, седиш и си говориш с някого, разговор, разговор без телефони, групово седене, вид народен танц.

Седянката е историзъм, свързан основно с епохата на Възраждането. Думата се среща често в българската литература, а и днес, макар и вече с конотативен оттенък. Голяма част от анкетиранията са преценили, че познават значението на тази дума. Отговорите гравитират около няколко понятия – хора, които седят и разговарят; място, където хората седят и разговарят; сбирка, събиране на хора. Това разнообразие от отговори подсказва, че макар и позната, лексемата не е напълно ясна откъм значение, като особено неясно е предназначението на седянката като сбирка, на която се извършва някакъв труд. Не всички осъзнават историческия характер на деногата и свързват значението на думата с различни съвременни прояви – да излезеш на разговор със съседите, събиране на жените на пейката на двора, разговор без телефони, събиране с приятели под дърво, в беседка; неформална сбирка за клюкарстване; хора, седящи и обсъждащи някакъв проблем; когато човек седне някъде с компания. Само в групата „Други“ срещаме някои сравнително точни формулировки – жени, събрали се да плетат, докато говорят; стар български обичай, събиране, на което се работи.

4. Пионер (отговорили 123)

1. Лице, което проправя някакъв нов път в областта на науката, изкуството, културата, поставя начало на някакъв вид човешка дейност, 2. Остар. Член на детско-юношеска организация в бившите социалистически страни, 3. Остар. Воен. Военнослужещ от специализирано военно подразделение, натоварено с функцията да строи, поправя или укрепва пътища, мостове и под. за настъпващите войски, да отстранява преградите, телените мрежи пред тях и др. под.

Отговори: ученик, достигнал ниво да бъде пионерче (41), който пръв прави нещо, новатор (20), който прониква в някаква територия (14); който пръв постига успех (12), скаут (10), богаташ, богат човек в миналото, който има пари (5), създател, деятел (4), ученик/старо име на учениците/ученик от социалистическото време/ ученик от 4 до 7 клас при социализма (4); член на дадена организация (3), опитен в занаята човек (2); революционер, войник (2), новобранец, новак (2), ученик/старо име на учениците/ученик от социалистическото време/ ученик от 4 до 7 клас при социализма (3); деца комунисти в училищна възраст; чавдарче; ученик в горен курс; деца с червени якички при социализма; дете с червен цвят на облеклото; първокласник; младата БКП; привърженици на пионерството, които са носили сини връзки; малки ученици; децата едно време са били пионери; член на детска комунистическа организация, ученик от времето на Тодор Живков, ученик в СССР, човек, който прониква в територията на врага; нисък стаж в армията, приключенец, отговорник, революционер, човек, който е много известен в държавата със своите постъпки; мечтател.

Лексемата „пионер“ също е многозначна, като две от значенията са архаизирани. Като лексема, свързана с военното дело, думата изобщо не е позната на младежите. Но другото архаично значение – член на детско-юношеска организация в бившите социалистически страни, е познато, макар съдържанието на понятието да не е особено ясно за учениците: деца с червени якички при социализма; дете с червен цвят на облеклото; първокласник; привърженици на пионерството, които са носили сини връзки; ученик в СССР. Знанията се свеждат основно до това, че пионерът е ученик и е свързан със социалистическото минало. Част от респондентите търсят съвременен паралел сред лексиката, която познават, например „скаут“. Преобладаваща е връзката на думата „пионер“ с първото значение – откривател.

5. Милиционер (отговорили 109)

Длъжностно лице (обикн. униформено) от редовия и сержантския състав на милицията, което изпълнява задачи по охраната на обществения ред // полицай – Длъжностно лице, униформен или граждански служител в полицията.

Отговори: *полицай (91), член на народното опълчение (3), войник, нетрениран войник в чужбина (2), работник, беден работник (2), военна длъжност, държавно лице, човек, който обича подкупите, униформен служител, военен, патриот, гражданин, човек, занимаващ се с икономика, милионер, заможен човек, който е помагал за създаване на училища.*

От 109 отговорили 91 са дали правилен отговор, което показва, че наред с актуалната лексема „полицай“ се знае и архаичната лексема „милиционер“. Това може да се дължи на факта, че все още може да се чуе думата „милиционер“, както и на знания, получени в семейната среда. Но очевидно има и ученици, за които лексемата означава, безспорно необичайни денотати – член на народното опълчение (3), нетрениран войник в чужбина (2), беден работник (2), човек, който обича подкупите, човек, занимаващ се с икономика, заможен човек, който е помагал за създаване на училища.

6. Трен (отговорили 90)

Остар. Влак.

Отговори: *Влак, стар влак (76), тренировка, игрище (8), трън, растение, храст (3), склонност, насока (2), терен.*

Сравнително малък брой отговори са дадени относно думата „трѐн“, която е архаизъм. Но пък почти всички отговорили познават архаичното значение, което може да се дължи на факта, че архаизмът „трѐн“ все още може да се срещне в речта, както и в литературата. По-любопитни са отговорите на лицата, които мислят, че знаят думата, но я свързват с необичайна семантика. Очевидно тези отговори са повлияни от фонетичния строеж на думата: трѐн – тренировка; трѐн – трѐн, трѐн – терен. А отговорът „насока“ се дължи на фонетичната връзка с новата дума „трѐнд“, чийто правопис обаче отговорилите по този начин явно не познават.

7. Кореком (отговорили 71)

В близкото минало – българска държавна търговска организация за продажба на стоки на чужденци и българи в страната с чужда валута и благородни метали. Бонове на кореком. // Разг. Магазин на тази организация. В града има два корекома.

Отговори: *магазин (21), магазин с чуждестранни стоки; единственият магазин при социализма, където е имало разни стоки от чужбина; магазин през миналия век, където можеш да си купиш всичко (12), магазин, в който се е търгувало с доказани валути и марки; магазин, в който се продава само в евро (8); универсален магазин през социализма (4), магазин втора употреба (4), безмитен магазин (3), кръчма (2), виваком, стар Vivacom (2), човек, който е богат (2); голям магазин, скъп магазин, мол, търговски център, стар магазин, фирма, местен (селски) супермаркет, където има отпред опънати шатри за ядене и пиене; станция, супермаркет, магазин през миналия век, където можеш да си купиш всичко; леило, корем, стомах.*

Абревиатурата „Кореком“ е малко позната, съдейки по броя на отговорите. В съзнанието на респондентите тя се свързва основно с понятието „магазин“. Но спецификата на този магазин е доста неясна: магазин с чуждестранни стоки, магазин, в който се продава само в евро, универсален магазин през социализма, магазин втора употреба, безмитен магазин, голям магазин, скъп магазин, мол, търговски център, местен (селски) супермаркет, където има отпред опънати шатри за ядене и пиене, супермаркет, магазин през миналия век, където можеш да си купиш всичко. Любопитни са два отговора, от които е видимо, че анкетираният няма никаква представа за значението на думата и прави фонетична аналогия с познати за него думи – виваком, стар Vivacom.

8. Петилетка (отговорили 69)

1. Остар. У нас в периода след 1944 до 1989 г. – петгодишен стопански план. 2. Период от пет години; петилетие.

Отговори: *вид държавно планиране, петгодишен план, 5 години планово стопанство, план за 5 години, комунистически термин в икономиката, сфера в икономиката (24), 5 години (17), звезда, червената звезда при комунизма, звезда с пет лъча (7), 50 години (5), 5 лева, 5 лева на цяло (4), петгодишнина (2), закон, който трае 5 години; съд, в който се смесва нещо от химията,*

сбор от войници, петица, плетка, през 5 години, монета от 5 стотинки, изборите за президент, годишно отброяване на продукцията в сравнение с предишни години, петгодишен договор.

Отново имаме твърде малък брой отговорили, което е очакван резултат. Думата е историзъм и представлява икономически термин от периода на социализма. Понятието „петилетка“ е слабо познато и е дефинирано едва от 24 ученици. Но почти всички отговорили са разпознали двата корена – пет и година (лято). Затова и отговорите гравитират около тези две понятия. Акцентът пада върху числителното „пет“, което се свързва по най-различни начини: 50 години (5), 5 лева, 5 лева на цяло (4), петгодишнина (2), монета от 5 стотинки, закон, който трае 5 години; през 5 години, изборите за президент, петгодишен договор. Отново се проявява фонетичната аналогия: петилетка – петолъчка, петилетка – петолевка.

9. Комсомол, комсомолец (отговорили 62)

Съкратено название на обществено-политическа организация (Комунистически съюз на младежта) в бившия СССР и в България (през периода на социализма).

Отговори: *ученици (34), обединение на младежи комунистическо младежко движение/младежка политическа организация; ученик от горния курс; политическа организация; комитет на младежите; ученици, които са носили специални шалчета и шапки; комунистическо младежко движение; млади хора; член на БКП (3), общежитие, сграда за съжителстване (2), управник/пост в управлението (2); член на партията, партиен секретар (2), комитет по време на социализма, комунистически съвет, главнокомандващ, продавач, държавно дружество, обикновеният човек, голям мол, управител в общинския съвет, космос.*

Думата е очевидно непозната за повечето ученици, ако съдим по малкия брой отговори. Тези, които са направили опит да дефинират значението, имат вярна, макар и доста бегла представа за денотата – ученици, младежко движение, политическа организация. Има и отговори, които нямат никаква връзка със съдържанието на лексемата или подсказват за връзка, направена на фонетичен принцип – общежитие, сграда за съжителстване (2), главнокомандващ, продавач, обикновеният човек, голям мол, управител в общинския съвет, космос.

10. Теляк (отговорили 48)

Лице, което срещу заплащане измива, изтърква някого в обществена баня.

Отговори: *работник в обществена баня/масажист в турска баня/който къпе хората в обществена баня (31), тел, жица (2), телена ограда (2), теле, мъжко теле, коляно на теле (6), тяло, човек, който чисти, човек, който гледа телета, нещо, с което се къпеш, търкаш; прост човек, каруца, массажист.*

Думата „теляк“ се е оказала най-непозната от всичките. От 300 анкетирани лица едва 48 са преценили, че познават тази лексема. При дефинирането се очертават следните интерпретации. Първо, речниковото значение се знае (31); второ, прави се фонетична връзка с думата „теле“; трето, отново се прави фонетична връзка, но с думата „тел“. Очевидно семантично мотивиращата основа „тяло“ не се осъзнава.

Въз основа на посочените отговори можем да кажем, че включените в анкетата остарели думи са в голяма степен непознати за съвременното поколение и извън тяхната лексикална компетентност. За това свидетелства на първо място големият брой липсващи отговори, но също и начинът, по който се интерпретира лексикалното значение на думите. Денотатите на повечето от тях не влизат в езиковата и познавателната компетентност на поколението след 2000 г. Най-непонятни, съдейки по броя на отговорите, са се оказали лексемите *теляк* (48), *Комсомол* (62), *петилетка* (69), *Кореком* (71). Все още място в лексикалната компетентност на младежите имат думите *бригада*, *седянка*, *топ*, *милиционер*, макар че при тях се наблюдава доста размита представа за съдържанието. Анкетата показва, че за сравнително кратък исторически период от трийсет години в активния речник на новото поколение се е извършила сериозна промяна, изразяваща се в неразбиране на лексеми, активно присъстващи в близкото минало и напълно познати за предходното поколение. Причините за това са от различен характер – липса на езикова приемственост между поколенията; промяна в денотативната система, която извежда някои лексеми от употреба; незаинтересуваност от миналото на държавата и езика; ограничен контакт с литературата.

Архаизацията е относително понятие, ако го разглеждаме в социален аспект. По едно и също време в социума живеят хора с различна лексикална компетентност, различна езикова памет и различна езикова култура в зависимост от обща култура, възраст. Дадените в анкетата думи са явно архаични и непрозрачни за родените в началото на XXI век, но са напълно разбираеми за представители на по-старата генерация. За пълно отпадане от речника е необходим доста дълъг период от време и само от тази диахронна гледна точка може да се твърди дали една лексема окончателно е престанала да бъде част от активната лексика. Поради това няма единно разбиране по въпроса за архаичната лексика, особено тази, която се архаизира през последните десетилетия. Затова може би е подходящо определението на Л. Крумова-Цветкова – „остаряваща лексика“, което насочва към обстоятелството, че протича процес на архаизация, който невинаги е завършен (Крумова-Цветкова 2009).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бояджиев 2002:** Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Анупис. // **Boyadzhiev 2002:** Boyadzhiev, T. *Balgarska leksikologiya*. Sofia: Anubis.
- Българска лексикология 2013:** *Българска лексикология*, том 1. София: Проф. М. Дринов. // **Balgarska leksikologiya 2013:** *Balgarska leksikologiya*. Sofia: Prof. M. Drinov.
- Велева 2012:** Велева, М. За историзмите в съвременния български език (върху материал от българската историческа лексика) – В: *Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. Лилия Крумова-Цветкова*. София: Проф. М. Дринов, 112 – 120. // **Veleva 2012:** Veleva, M. Za istorizmite v savremenniya balgarski ezik (varhu material ot balgarskata istoricheska leksika) – In: *Magiyata na dumite. Ezikovedski izsledvaniya v chest na prof. Liliya Krumova-Tsvetkova*. Sofia: Prof. M. Drinov, 112 – 120.
- Виденов 1997:** Виденов М. *Езикът и общественото мнение*. София: Проф. М. Дринов. // **Videnov 1997:** Videnov, M. *Ezikat i obshtestvenoto mnenie*. Sofia: Prof. M. Drinov.
- Зидарова 2006:** Зидарова, В. Динамика и актуални тенденции в съвременната българска лексикална система. – В: *Класика и авангард. Сборник в чест на проф. Ив. Сарандев*. София: Проф. Боян Пенев, 253 – 259. // **Zidarova 2006:** Zidarova, V. Dinamika i aktualni tendentsii v savremennata balgarska leksikalna sistema. – In: *Klasika i avangard. Sbornik v chest na prof. Iv. Sarandev*. Sofia: Prof. Boyan Penev, 253 – 259.
- Зидарова 2009:** Зидарова, В. *Лексикология на съвременния български език*. Пловдив: Контекст. // **Zidarova 2009:** Zidarova, V. *Leksikologiya na savremenniya balgarski ezik*. Plovdiv: Kontekst.
- Зидарова 2016:** Зидарова, В. Българската лексикална система и речева практика в началото на XXI век – В: *Филологическият проект – кризи и перспективи*. В. Търново: Фабер, 387 – 397. // **Zidarova 2016:** Zidarova, V. Balgarskata leksikalna sistema i rechevata praktika v nachaloto na XXI vek – In: *Folologicheskiyat projekt – krizi i perspektivi*. V. Tarnovo: Faber, 387 – 397.
- Зидарова 2019:** Зидарова, В. *Динамика и иновации в лексикалната система на българския език*. Пловдив: Коала прес. // **Zidarova 2019:** Zidarova, V. *Dinamika i inovatsii v leksikalnata sistema na balgarskiya ezik*. Plovdiv: Koala pres.
- Илчев 1974:** Илчев, П. *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: Изд. на БАН. // **Ilchev 1974:** Ilchev, P. *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX I XX vek*. Sofia: Izd. na BAN.
- Йорданова 1993:** Йорданова, Л. *Езикът на промяната*. София: Буллекс. // **Yordanova 1993:** Yordanova, L. *Ezikat na promyanata*. Sofia: Bulleks.
- Крумова-Цветкова 2009:** Крумова-Цветкова, Л. Остаряващи думи, значения и форми в съвременния български книжовен език. – В: *Езиковедски изследвания в чест на проф. Т. Бояджиев, проф. В. Попова и проф. П. Паиш*. София: Изд. на СУ, 365 – 373. // **Krumova-Cvetkova 2009:** Krumova-Cvetkova, L. Ostaryavashti dumi, znacheniya i formi v savremenniya balgarski knizhoven ezik. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na prof. T. Boyadzhiev, prof. V. Popova I prof. P. Pashov*. Sofia: Izd. na SU, 365 – 373.
- Кръстева 2001:** Кръстева, В. Реактуализация на част от турските заемки в езика на публицистиката – исторически основания и значения – В: *Българският език през XX век*. В. Радева (ред.). София: Pensoft, 107 – 117. // **Krasteva 2001:** Krasteva, V. Reaktualizatsiya na chast ot turskite zaemki v ezika na publicistikata – istoricheski osnovaniya i znacheniya. – In: *Balgarskiyat ezik prez XX vek*. V. Radeva (red.). Sofia, Pensoft, 107 – 117.
- Лютакова 2017:** Лютакова, Р. Движение между активната и пасивната лексика в българския и румънския език след 1989 г. – В: *Studia Philologica Universitatis Velikotarnovensisq*, vol. 36/1, 59 – 70. // **Lyutakova 2017:** Lyutakova, R. Dvizhenie mezhdru aktivnata i pasivnata leksika v balgarskiya i rumanskiya ezik sled 1989 – In: *Studia Philologica Universitatis Velikotarnovensisq*, vol. 36/1, 59 – 70.

- Пернишка 2009:** Пернишка, Ем. Новата лексика в българския език – огледало на съвременния обществен живот. – В: *Наука*, кн. 6, 45–51. // **Pernishka 2009:** Pernishka, Em. Novata leksika v balgarskiya ezik – ogledalo na savremenniya obshtestven zhivot – In: *Nauka*, kn. 6, 45 – 51.
- Попова 1978:** Попова, В. Видове архаизми в българския книжовен език и някои техни особености. – В: *Въпроси на българската лексикология*. София: Народна просвета, 70 – 84. // **Popova 1978:** Popova, V. Vidove arhaizmi v balgarskiya knizhoven ezik i nyakoi tehni osobenosti – In: *Vaprosi na balgarskata leksikologiya*. Sofia: Narodna prosveta, 70 – 84.
- Радева 2001:** Радева, В. (ред.) *Българският език през XX век*. София: Проф. М. Дринов. // **Radeva 2001:** Radeva, V. (red.) *Balgarskiyat ezik prez XX vek*. Sofiya: Prof. M. Drinov.
- Радева 2017:** Радева, В. *Българска лексикология и лексикография*. София: Изток–Запад. // **Radeva 2017:** Radeva, V. *Balgarska leksikologiya i leksikografiya*. Sofia: Iztok–Zapad.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. София: Изд. на БАН. // **RBE:** *Rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Izd. na BAN. < <http://ibl.bas.bg/rbe/> > [25.10.2019]
- РНДЗ 2001:** *Речник на новите думи и значения в българския език* София: Наука и изкуство. // **RNDZ 2001:** *Rechnik na novite dum i znacheniya v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- РНДЗ 2010:** *Речник на новите думи и значения в българския език*. София: Наука и изкуство. // **RNDZ 2010:** *Rechnik na novite dum i znacheniya v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Стефанова 1992:** Стефанова, С. Нови явления в съвременната българска лексика – В: *Български език*, кн. 5, 433 – 439. // **Stefanova 1992:** Stefanova, S. Novi yavleniya v savremennata balgarska leksika – In: *Balgarski ezik*, kn. 5, 433 – 439.
- Стойнова 2003:** Стойнова, Ю. Тенденция към архаизация на лексикални елементи от съвременния словашки и български речников състав – В: *Съпоставително езикознание*, 2003, кн. 2, 43 – 48. // **Stoyanova 2003:** Stoyanova, Y. Tendentsiya kam arhaizatsiya na leksikalni elementi ot savremenniya slovashki i balgarski rechnikov sastav. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, kn. 2, 43 – 48.
- Чакърва, Мевсим 2002:** Чакърва, К., Мевсим, Х. *Отново за съдбата на турцизмите в съвременния български език (изолация и/или реабилитация)*. // **Chakarova, Mevsim 2002:** Chakarova, K., Mevsim, H. *Otnovo za sadbata na turtsizmite v savremenniya balgarski ezik (izolatsiya i/ili reabilitatsiya)*. – <http://georgesg.info/belb/personal/chakyrova/Turcizmi.htm> [30.05.2019]